

ग्रामीण विकासात दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांची भूमिका

गणेश हरिभाऊ गंडे*

पीएच. डी. संशोधक विद्यार्थी अर्थशास्त्र विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ
औरंगाबाद - ४३१००४.
ई-मेल : ganeshgande1991@gmail.com

प्रा. डॉ. कैलास अर्जुनराव ठोंबरे**

प्राध्यापक आणि संशोधन मार्गदर्शक
अर्थशास्त्र विभाग
देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद - ४३१००४.
ई-मेल : kailasthombre1@gmail.com

गोषवारा :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये “ग्रामीण विकास” ही संज्ञा म्हणजे ‘विकास’ या व्यापक संज्ञेचा उपसंच आहे. आपण त्याची कशीही व्याख्या करत असलो, तरी संपूर्ण व्यक्ती, कुटुंबे, समुदाय आणि राष्ट्रांनी मनात बाळगलेले वैश्विकपातळीवरील ध्येय हे विकासाचे आहे. ग्रामीण लोकांच्या जीवनामानाच्या दर्जामध्ये सुधारणा करण्याच्या दृष्टिकोनातून “ग्रामीण विकास” या संज्ञेमध्ये ग्रामीणभागाचा एकूण विकासाचा अर्थ अभिप्रेत आहे. या अर्थी ही एक सर्वमावेशक आणि विविधांगी संकल्पना आहे. सन १९५१-५२ मध्ये नियोजन युगाला सुरुवात झाल्यापासून ते सद्यस्थितीपर्यंत दारिद्र्य निर्मूलनासाठी अनेक दृष्टिकोनातून शर्तीचे प्रयत्न करण्यात आले. त्यानुसार, भारत सरकारने दारिद्र्य आणि बेरोजगारी कमी करण्यासाठी वेळावेळी विविध कार्यक्रमांचे व योजना अंमलात आणल्या. या सर्व योजनांचा व कार्यक्रमांचा आढावा या शोधनिबंधामध्ये घेण्यात आला आहे. त्यामध्ये भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण, महाराष्ट्रातील दारिद्र्याचे प्रमाण, दारिद्र्य निर्मूलनात सार्वजनिक वितरण प्रणालीची भूमिका, राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियान, वेतन रोजगार निर्मिती योजना, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा, प्रधानमंत्री जनधन योजना इ. योजनांची फलनिष्पत्ती मांडली आहे. आणि समोर आलेल्या माहितीच्या आधारे काही निष्कर्ष काढले आहेत. त्या अनुषंगाने शासनाला काही शिफारसी करण्यात आल्या आहेत. शेवटी दारिद्र्य आणि बेरोजगारी या परस्परांमध्ये गुंतलेल्या समस्या आहेत. आणि त्यांचा दोन्ही मार्गांनी परस्पर संबंध आहे. अर्थात, ते परस्परांचे कारण आणि परिणाम दोन्हीही आहेत.

विशेष शब्द :

दारिद्र्य निर्मूलन, बेरोजगारी, ग्रामीण विकास, ग्रामीण आजीविका अभियान, मनरेगा

प्रस्तावना:

प्राचीन काळापासून भारत ही ग्रामीण समुदायाची धरती होती, आहे आणि भविष्यात राहिल वस्तुस्थिती म्हणजे वैदिककाळापासून प्रशासनाचे मूलभूत एकक हे ‘खेडेगाव’ आहे. ऋग्वेद या सर्वांत प्राचीन ग्रंथामध्ये ‘ग्रामिणी’ (गावचा पुढारी) चा संदर्भ आहे. ग्रामीणभागामध्ये राहणाऱ्या मोठ्याप्रमाणावरील लोकसंख्येमध्ये भारताच्या राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे प्रामुख्याने ग्रामीण वैशिष्ट्य प्रतिबिंबित होते. राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी १९३६ मध्ये आपल्या ‘हरिजन’ ग्रंथामध्ये लिहिले आहे की, भारत हा मोजक्या शहरामध्ये सापडणार नाही, तर सात लाख खेड्यांमध्ये सापडेल. आणि पुढे ते असेही लिहितात, जेव्हा खेड्यांचे शोषण थांबेल, तेव्हाच खेडेगावांना पुनरुज्जीवित करणे शक्य आहे. यावरून ग्रामीण विकास भारतासाठी किती महत्त्वाचा आहे हे स्पष्ट होते. दारिद्र्य ही जागतिक समस्या आहे. जगातील विकसनशील आणि विकसित दोन्ही देशांमध्ये ही समस्या अस्तित्वात आहे. जगातील १५ टक्केपेक्षा जास्त लोकांना विविध प्रकारचे दारिद्र्य भेडसावत असते. ८० कोटीपेक्षा जास्त गरीब लोकसंख्या असलेल्या दक्षिण आशियामध्ये

सर्वात जास्त गरीबी आहे. जगातील अर्धे गरीब लोक दक्षिण आशियात या पदेशात राहतात. या प्रदेशाने जगातील एकूण लोकसंख्येपैकी ३० टक्के भाग व्यापलेला आहे. सन २०११-१२ मध्ये भारतात जवळजवळ २७० दशलक्ष इतकी जगातील सर्वात जास्त गरीब लोकसंख्या होती. हे प्रमाण भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे २२ टक्के आहे. (कटारसिंह आणि अनिल शिसोदिया २०१७). भारतासह संपूर्ण जगात दारिद्र्य निर्मूलन हे विकास धोरण व कार्यक्रमाचे एक महत्त्वाचे साधन राहिलेले आहे. दारिद्र्य आणि बेरोजगारी हे दीर्घकाळापासून भारतीय समाजात पसरलेले विष आहे. १९५१-५२ मध्ये नियोजन युगाला प्रारंभ झाल्यापासून ते सद्यस्थितीपर्यंत दारिद्र्या निर्मूलनासाठी शासनस्तरावर अनेक दृष्टिकोनातून प्रयत्न करण्यात आले. त्यानुसार भारत सरकारने दारिद्र्य आणि बेरोजगारी कमी करण्यासाठी वेळावेळी विविध कार्यक्रमां हाती घेतले. रोजगार आणि सार्वजनिक सेवांच्या तरतुदीद्वारे पुरेशा उदरनिर्वाहाच्या संधी निर्माण केल्या. दारिद्र्य आणि बेरोजगारी या परस्परांमध्ये गुंतलेल्या समस्या आहेत आणि त्यांचा दोन्ही मार्गांनी परस्पर संबंध आहे. अर्थात, ते परस्परांचे कारण आणि परिणाम दोन्हीही आहेत. भारतामध्ये दारिद्र्य ही केवळ आर्थिक समस्या नसून, सामाजिकही आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. भारतातील दारिद्र्याचा अभ्यास करणे.
२. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी राबविण्यात आलेल्या विविध कार्यक्रमांचे व योजनांचा अभ्यास करणे.
३. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी शासनाला काही निवडक शिफारसी सुचविणे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. यामध्ये विविध ग्रंथ, शोधनिबंध, शासनाचे विविध अहवाल, मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट इ. दुय्यम साधनांद्वारे माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे. शोधनिबंधाच्या उद्दिष्टानुसार घेतलेल्या माहितीची मांडणी व विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

संशोधन साहित्याचा आढावा :

कोणतेही संशोधन करत असताना त्या संशोधन विषयाच्या साहित्याचा आढावा घेणे क्रमप्राप्त ठरते. त्यामुळे संशोधनकार्याला योग्य दिशा मिळत असते. त्या अनुषंगाने येथे काही मोजक्या संशोधनाचा आढावा घेण्यात आला आहे.

१. एस. मिर्झा आणि एम. पांडा : (२००५)

यांनी आपल्या ‘Growth and poverty in Maharashtra’ या प्रस्तुत लेखात महाराष्ट्रातील दारिद्र्य आणि वृद्धी संबंधी अभ्यास केला आहे. त्यामध्ये राज्यातील १९७३-७४ ते १९९९-२००० पर्यंतच्या आकडेवारीवरून दारिद्र्याच्या प्रमाणात सातत्याने घट झाल्याचे दिसून येते. तसेच जातीनिहाय ग्रामीण आणि शहरी क्षेत्रातील १९९९-२००० मध्ये दारिद्र्याच्या प्रमाणात विषमता दिसून येते. त्यामध्ये सर्वात जास्त

शहरी आणि ग्रामीण दारिद्र्याचे प्रमाण अनुसूचित जमातींमध्ये दिसून आले आहे.

२. कृषी विकास मंत्रालय, वार्षिक अहवाल (२०१३) :

या अहवालात २००६ ते २०१३ पर्यंत महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याची प्रमुख कामगिरी समोर आली आहे. त्यामध्ये २००६ मध्ये योजना सुरु झाल्यापासून साधारणतः १२९० अब्ज रु. ग्रामीण कुटुंबांना वेतनाच्या स्वरूपात वितरित केले आहे. १३,४८० दशलक्ष व्यक्ती - दिवसाच्या रोजगाराची निर्मिती केली आहे. २००८ पासून सरासरी ५० दशलक्ष कुटुंबांना दरवर्षी रोजगार प्रदान करण्यात आला आहे. कार्यक्रमाच्या सुरुवातीपासूनच व्यक्ती - दिवस ८१ टक्के वाढला आहे. यामध्ये राज्यपातळीवर विविधता दिसून आली आहे.

३. कटार सिंह आणि अनिल शिसोदिया (२०१७):

यांनी आपल्या 'ग्रामीण विकास' या पुस्तकामध्ये दहाव्या प्रकरणात दारिद्र्य आणि बेरोजगारी निर्मूलनासाठी राबविलेल्या विविध कार्यक्रम व योजनांचा आढावा घेतला आहे. त्यामध्ये सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या माध्यमातून ४,३५,००० हून जास्त स्वस्त धान्य दुकानांद्वारे वार्षिक १,५०,००० दशलक्ष वस्तुंचे वाटप करण्यात येते. त्यामुळे दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना भाववाढीविरुद्ध सुरक्षा मिळते असे निष्कर्ष समोर आले आहेत. पुढे मनरेगा योजनेच्या माध्यमातून वित्तीय वर्ष २०१३-१४ मध्ये २२.०२ दशलक्ष व्यक्ती दिवसाच्या रोजगार निर्मितीसह या योजनेत सुमारे ४७.९१ दशलक्ष कुटुंबांना रोजगार दिला आहे. विशेष म्हणजे या योजनेत महिला कामगारांची ३३ टक्के किमान वैधानिक आवश्यकता होती, ती वाढून ४८ टक्केपर्यंत गेली आहे. ही सकारात्मक बाब अभ्यासातून समोर आली आहे.

भारतात दारिद्र्य निर्मूलनाच्या कार्यक्रमास खऱ्या अर्थाने सर्वप्रथम पाचव्या योजनेत सुरुवात झाली. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेच्या मध्यावधी मूल्यमापन अहवालात असे दिसून आले की, पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून दोन दशकात आर्थिक विकास झाला असला तरी दारिद्र्य

मात्र, कमी झाले नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे, भारतात अर्थशास्त्राचा 'ट्रिकल डाऊन सिध्दांत' उपयुक्त ठरला नाही. ही बाब विचाराता घेऊन अनेक तज्ज्ञांनी 'दारिद्र्यावर सरळ हल्ला' ही संकल्पना मांडली व ही संकल्पना सहाव्या पंचवार्षिक योजनेपासून स्वीकारण्यात आली.

दारिद्र्य ही एक सामाजिक परिस्थिती असून, जेव्हा समाजातील काही घटक जीवन जगण्याकरिता आवश्यक किमान मूलभूत गरजा पूर्ण करू शकत नाहीत, त्यास 'दारिद्र्य' असे म्हणतात.

सापेक्ष दारिद्र्य :

श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील तुलनात्मक फरकांवर आधारित दारिद्र्य मोजले जाते त्यास सापेक्ष दारिद्र्य असे म्हणतात

निरपेक्ष दारिद्र्य :

जीवन जगण्याकरिता आवश्यक किमान गरजा पूर्ण होत नसतील, तर त्यास निरपेक्ष दारिद्र्य असे म्हणतात.

सुरुवातीस वर्ष १९७३-७४ हे आधारभूत वर्ष गृहित धरून दारिद्र्याची रेषा आणि त्यानुसार बीपीएल (ईथ) लोकांचे प्रमाण निश्चित करण्यात आले. या करिता प्रा.लकडावाला यांनी सुचविलेल्या पध्दतीचा वापर करण्यात आला. त्यानंतर दर पाच वर्षांनी ग्राहक किंमत निर्देशांक (Consumer Price Index) च्या आधारे दारिद्र्यरेषेत सुधारणा करून सर्वेक्षणाद्वारे बीपीएल (BPL) लोकांची संख्या आणि प्रमाण निश्चित करण्यात आले. वर्ष १९४९ मध्ये स्थापन झालेल्या एनएसएसओ (NSSO) या संघटनेतर्फे दर पाच वर्षांनी नमुना पाहणी पध्दतीने दारिद्र्याचे सर्वेक्षण केले जाते.

सन १९७३-७४ ते सन २०१४-१५ पर्यंत भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण पुढील तक्त्याच्या आधारे स्पष्ट केले आहे.

भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण :

तक्ता क्र. १

अ. क्र.	वर्ष	भारतातील ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण (%)	भारतातील शहरी भागातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण (%)	भारतातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण (%)
१.	१९७३	५६.४०	४९.००	५४.९०
२.	१९७७	५३.१०	४५.२०	५१.३०
३.	१९८३	४५.७०	४०.८०	४४.५०
४.	१९८७	३९.९०	३८.२०	३८.९०
५.	१९९३	३७.३०	३२.३०	३६.००
६.	२००३	२७.९०	३३.६०	३६.१०
७.	२००४	२६.३०	२५.७०	२७.५०
८.	२००७	२१.१०	१५.१०	१९.३०
९.	२०१०	३३.८	२०.९	२९.८
१०.	२०११-१२	-	-	२१.९
११.	२०१४-१५	-	-	२१.६

स्रोत: Ministry of Statistic and Planning.

तक्ता क्र. १ नुसार असे दिसून येते की, सन १९७३ च्या तुलनेत सन २००७ मध्ये भारतातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येच्या प्रमाणात निश्चितच घट झाल्याचे दिसून येते. सन १९७३ मध्ये भारतातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण ५४.९० टक्के होते, तर सन २००७ मध्ये हे प्रमाण केवळ १९.३० टक्के आहे. भारतात शहरीभागापेक्षा ग्रामीणभागात दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसून येते. अर्थात, सन २००७ मध्ये भारतातील ग्रामीणभागातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण २१.१० टक्के होते, तर शहरीभागातील लोकांचे दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण १५.१०

टक्के होते. तसेच सन २०१४-१५ मध्ये भारतातील एकूण दारिद्र्याचे प्रमाण २१.६ टक्के असल्याचे दिसून येते. सन १९७३ पासून देशाच्या लोकसंख्येत सातत्याने वाढ होत आहे. तेव्हा २०.२२ कोटी लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखालील भयावह जीवन जगत असल्याचे दिसून येते. तेंडूलकर समितीच्या अहवालानुसार आजही भारतात ३१ टक्के लोक दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगत आहेत.

महाराष्ट्रातील दारिद्र्याचे प्रमाण :

राष्ट्रीय नमुना पाहणी ६८ व्या फेरीच्या कुटुंबाचा उपभोग्य बाबीवरील खर्च या पाहणीतील माहतीच्या आधारे तात्कालीन नियोजन आयोगाने

तेडूलकर समितीच्या शिफारसीनुसार सन २०११-१२ मध्ये दारिद्र्याचे अंदाज तयार केले.

महाराष्ट्र राज्यातील सन २०११-१२ करिता शिरगिणती गुणोत्तर व दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्तींची संख्या पुढील तक्त्यात दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. २

राज्य	शिरगिणतीचे गुणोत्तर					दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्तींची संख्या (लाखांत)				
	१९७३-७४	१९८३	१९९३-९४	२००४-०५	२०११-१२	१९७३-७४	१९८३	१९९३-९४	२००४-०५	२०११-१२
महाराष्ट्र	५३.२	४३.४	३६.९	३८.२	१७.४	२८७.४	२९०.९	३०५.२	३९२.४	१९७.९

स्रोत : नियोजन आयोग, भारत सरकार.

वरील तक्ता क्र. २ नुसार महाराष्ट्रातील शिरगिणतीचे गुणोत्तर व दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या दर्शविली आहे. यामध्ये १९७३-७४ ते २०११-१२ पर्यंत महाराष्ट्रातील शिरगिणतीचे प्रमाण कमी होताना दिसून आले आहे. यात १९७३-७४ चे प्रमाण ५३.२ होते. तर हेच

प्रमाण २०११-१२ साली १७.४ राहिले आहे. थोडक्यात शिरगिणतीचे गुणोत्तर हे दर दहा वर्षांनी कमी होत आहे.

महाराष्ट्रातील दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंब, स्वस्त धान्य दुकाने व शिधापत्रिकांची संख्या पुढील तक्त्यात दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. ३

लाभार्थी संख्या (लाखांत)	स्वस्तधान्य दुकानांची संख्या	बी.पी.एल. (लाखांत)	ए.ए.आय. (लाखांत)	ए.पी.एल (लाखांत)	अन्नपूर्णा (लाखांत)	पांढरी शिधापत्रिका (लाखांत)	एकूण (लाखांत)
६५.३४	४९५३३	४५.३५	२४.७३	१४६.४५	६४.८६.	१९.१३	२३७

स्रोत: महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी : २०१४-१५.

वरील तक्ता क्र. ३ नुसार हे निश्चित होते की, सध्या महाराष्ट्रात दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबे, स्वस्तधान्य दुकाने व शिधापत्रिकांची सविस्तर माहिती उपलब्ध झाली आहे. महाराष्ट्रात सध्या एकूण लोकसंख्येच्या ३६.८६ टक्के ही कुटुंबे दारिद्र्यरेषेखाली येतात. महाराष्ट्रात दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांची संख्या ६५.३४ लाख इतकी आहे. राज्यात स्वस्तधान्य दुकानांची संख्या ४९५३३ इतकी आहे. महाराष्ट्र राज्यात शिधापत्रिका या पाच प्रकारच्या आहेत. त्यांची संख्या टक्केवारी पुढीलप्रमाणे सांगता येते. बी.पी.एल. शिधापत्रिकांची संख्या ४५.३५ लाख इतकी आहे. ए.पी.एल. शिधापत्रिकांची संख्या १४६.४५ लक्ष आहे. अंत्योदय अन्न योजनेतर्गत शिधापत्रिकाधारकांची संख्या २४.७३ लाख इतकी आहे. अन्नपूर्णा योजनेतर्गत शिधापत्रिकांची संख्या ६४.८६ तर पांढरी शिधापत्रिकांची १९.१३ लाख इतकी आहे. वरील पाच शिधापत्रिकांची एकूण संख्या २३७ लक्ष आहे.

महाराष्ट्र राज्यास केंद्र सरकारद्वारे सर्व योजना मिळून एकूण प्रतिमहिना गहू - २४७१२५.९९ मे. टन व तांदूळ १९४६६४.५७८ मे. टन प्रतिमहिना अन्नधान्य उपलब्ध करून दिले जाते.

दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम :

ग्रामीण दारिद्र्य आणि बेरोजगारीच्या समस्येमध्ये कोणताही ठळक बदल घडविण्यात १९६० च्या दशकातील विकासाभिमुख धोरण अपयशी ठरल्यामुळे १९६० च्या दशकाच्या शेवटी या धोरणांचा फेरविचार करावा लागेल. एका भागामध्ये श्रीमंत व गरीब कुटुंबामध्ये विकासाभिमुख कार्यक्रमाच्या लाभाचे असमान वितरण झाल्याचे १९७० च्या दशकाच्या प्रारंभी अधिकृतरीत्या स्वीकारले गेले. आणि ही समस्या सोडविण्यासाठी कार्यक्रमांच्या स्वरूपात अनेक सुधारणात्मक उपाययोजना करण्यात आल्या. दारिद्र्य आणि बेरोजगारीचे निर्मूलन करण्यासाठी शासनाने हाती घेतलेल्या मुख्य कार्यक्रमांबाबत खाली सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे.

१. सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) :

भारतामध्ये अन्न सुरक्षेची खात्री करण्यासाठी तयार केलेल्या सर्व कार्यक्रमांपैकी सार्वजनिक वितरण प्रणाली कदाचित सर्वात जुनी असेल, विशेषतः गरिबांसाठी हे कदाचित सर्वात मोठे अन्न वितरणाचे जाळे आहे. ज्यामध्ये ४,३५,००० हून जास्त रास्तभाव दुकाने असून,

वार्षिक रु. १,५०,००० दशलक्ष वस्तुंचे वाटप करते. सार्वजनिक वितरण प्रणालीचे मूलभूत उद्दिष्ट हे लोकांना वाजवी दरामध्ये जीवनाश्यक वस्तू उपलब्ध करून देण्याचे आहे. नवव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये अन्न सुरक्षा प्रणालीचा अधिक व्यापक दृष्टिकोन ठेवण्यात आला आणि त्यामध्ये पोषण सुरक्षेचा समावेश करण्यात आला. सर्वांसाठी विशेषतः गरिबांसाठी अन्न सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी संसदेमध्ये १२ सप्टेंबर २०१३ रोजी राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा नावाचे विधेयक मंजूर करण्यात आले. या कायद्याचे भारताच्या सुमारे दोन तृतीयांश अर्थात, १.२ अब्ज लोकांना अनुदानित अन्नधान्य प्रदान करण्याचे ध्येय आहे. सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे कायद्यातील तरतुदीनुसार पात्र लाभार्थींना दर महिन्याला खालील किंमतीनुसार प्रत्येक लाभार्थीसाठी ५ कि. ग्रॅ. धान्य खरेदी करण्याचा हक्क आहे. तांदूळ ३ रु., गहू २ रु. कि. ग्रॅ., आणि ज्वार-बाजरी १ रु. कि. ग्रॅ. जर सर्व राज्यांच्या शासनांनी या कायद्याची निष्ठापूर्वक अंमलबजावणी केली, तर गरिबांना नक्कीच अन्नसुरक्षा मिळेल.

खाद्य सहाय्यतेवर केंद्र सरकारचा खर्च (१९८०-८१ ते २०१३-१४)

तक्ता क्र. ४

अ. क्र.	वर्ष	खर्च (कोटी रुपये) चालू किंमतीनुसार
१.	१९८०-८१	६५०
२.	१९९०-९१	२४५०
३.	२०००-०१	१२१२०
४.	२००४-०५	२७७९८
५.	२००५-०६	२३०७७
६.	२००६-०७	२४०९४
७.	२००७-०८	३१२६०
८.	२००८-०९	८३६६८
९.	२००९-१०	५२२४२
१०.	२०१०-११	६३८४४
११.	२०११-१२	७२८२३
१२.	२०१२-१३	८५०००

१३.	२०१३-१४	९००००
एकूण :		५३४९४६

स्रोत: योजना आयोग, दसवीं पंचवार्षिक योजना भाग-२, आर्थिक समीक्षा - २०१३-१४

तक्ता क्र. ४ मध्ये खाद्य सहाय्यता खर्च (Food subsidy) दर्शविला आहे. या तक्त्याद्वारे लक्षात येते की, १९८०-८१ ते २०१३-१४ पर्यंत केंद्र सरकारचा खाद्य सहाय्यतेवर एकूण ५३४९४६ कोटी रु. खर्च झालेला आहे. तेव्हा सार्वजनिक वितरण प्रणालीसंदर्भात खर्चात सातत्याने वृद्धी झालेली आहे. यामध्ये १९८०-८१ मध्ये ६५० कोटी रुपये होते ते १९९०-९१ मध्ये २४५० कोटी रुपये खर्च झाला. सन १९९७-९८ नंतर सार्वजनिक वितरण प्रणालीमध्ये खर्चात तीव्र वृद्धी झाली. ही वृद्धी वाढून २०००-०१ मध्ये १२१२० कोटी रुपये झाली आणि २००४-०५ मध्ये २७७९८ कोटी रुपयाचा खर्च रेकॉर्ड स्तरावर पोहचला. परंतु, यानंतरच्या वर्षात २००६-०७ मध्ये हा खर्च कमी होवून २४०९४ कोटी रुपये राहिला. वर्ष २०१३-१४ मध्ये हा खर्च ९०००० कोटी रुपये राहिला होता. थोडक्यात, केंद्र सरकारचा खाद्य सहाय्यतेवर खर्च दिवसेंदिवस वाढत चाललेला दिसून येतो.

२. राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियान (NRLM) :

दारिद्र्य निर्मूलन आणि रोजगार निर्मितीच्या विविध केंद्र पुरस्कृत योजनांचा आढावा घेवून तर्कसंगत कारणमीमांसा करण्यासाठी योजना आयोगाने १९९७ मध्ये प्राध्यापक एस.आर. हाशिम यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली. अधिक चांगल्या जोडणीसाठी समितीने एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमांशी संबंधित कार्यक्रमांच्या एकीकरणाची शिफारस केली.

या समितीच्या अहवालात दारिद्र्य निर्मूलनासाठी वैयक्तिक लाभार्थींचा असलेला दृष्टिकोन सामूहिक दृष्टिकोनामध्ये बदलण्यासाठी पाया तयार झाला. योजना आयोगाच्या शिफारसीनुसार ग्रामीणभागातील महिला व मुलांचा विकास, ग्रामीण कारागिरासाठी सुधारित साधन संचाचा पुरवठा, गंगा कल्याण योजना आणि दशलक्ष विहिरी योजनांचे स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना (SGSY) या एकाच स्वयंरोजगार कार्यक्रमांमध्ये विलीनीकरण केले गेले. ग्रामीणभागातील गरिबांचे कौटुंबिक उत्पन्न सुधारतानाच स्थानिक गरजा व संसाधनांना लक्षात घेतील, अशा संस्था तळागाळातील पातळीवर बांधण्याची लवचिकता देणे हे स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेचे उद्दिष्ट होते.

राष्ट्रीय ग्रामीण विकास संस्था (NIRD) हैदराबाद, ग्रामीण विकासाची बँकर्सची संस्था (BIRD), लखनऊ, व्यवस्थापन विकास केंद्र, थिरुवनंतपुरम. आकराव्या योजनेसाठी योजना आयोगाने स्थापन केलेल्या स्टीअरिंग समितीचे अहवाल आणि स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेशी निगडित कर्जाशी संबंधित समस्यांसाठी एप्रिल २००८ मध्ये कृषी विकास मंत्रालयाने स्थापन केलेली प्राध्यापक राधाकृष्णन समिती यासह स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेच्या कामगिरीचे समवर्ती मूल्यमापन, अभ्यास आणि अहवालांद्वारे मूल्यमापन केले गेले. त्यानुसार प्राध्यापक राधाकृष्णन समितीच्या शिफारशींवर आधारित स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेची राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान म्हणून पुनर्रचना केली गेली व संपूर्ण देशामध्ये अभियानाच्या स्वरूपात तिची अंमलबजावणी करण्यासाठी तिला नंतर आजीविका असे नाव दिले गेले. विकास कार्यक्रमाचे औपचारिकरीत्या उद्घाटन ३ जून २०११ रोजी झाले.

राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान दृष्टिकोन :

६०० जिल्हे, ६,००० गट, २,५०,००० ग्रामपंचायती, ६,००,००० गावांतील ७० दशलक्ष ग्रामीण गरीब कुटुंबांना स्वयं व्यवस्थापित स्वयंसहाय्यता गट आणि महासंघाद्वारे सामावून घेण्याच्या आणि त्यांना ८-१० वर्षांच्या कालावधीमध्ये सामूहिक उपजीविकेची

मदत करण्यासाठी कार्यसूचीसह राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान तीन स्तंभावर काम करते. गरिबांच्या उपजीविकेचे विद्यमान पर्याय वाढविणे आणि विस्तारणे, बाहेरील नोकरीच्या बाजारपेठेसाठी कौशल्य विकसित करणे आणि स्वयंरोजगार असलेल्यांची आणि उद्योजकांची काळजी घेणे. राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियान गरिबांच्या अंतर्गत क्षमता शोधून काढते. (माहिती, ज्ञान, कौशल्य, साधने, अर्थसहाय्य आणि एकत्रीकरण) आणि त्यांना वेगाने बदलणाऱ्या बाह्य जगात वावरता यावे यासाठी त्यांच्यासाठी उपजीविकेची निर्मिती करते. आणि त्यांना टिकून राहण्यासाठी मदत करते. या धोरणांमुळे पुढील गोष्टी साध्य होतात.

१. वर्तमान वाटप आधारित धोरणावरून मागणी चलित धोरणांकडे वळणे. ज्यामुळे राज्यांना त्यांच्या स्वतःच्या उपजीविका आधारित दारिद्र्य निर्मूलन कृती योजना आखता येतील.
२. ध्येय निश्चिती आणि वेळेत गोष्टी पोहचवणे यावर लक्ष केंद्रित करणे.
३. गरिबांसाठी निरंतर क्षमता बांधणी करणे, आवश्यक कौशल्य प्रदान करणे आणि संघटित क्षेत्रात उदयास येणाऱ्या संधीसह उपजीविकेच्या संधीचा दुवा साधणे
४. दारिद्र्याच्या निष्पत्तीच्या लक्ष्यावर देखरेख करणे.

४. वेतन रोजगार निर्मिती योजना (WEGS) :

ग्रामीण काम कार्यक्रम (RWP) हा शासनाचा पहिला मोठा हस्तक्षेप होता. ज्याचे ध्येय बेरोजगारांना रोजगार देण्याचे होते. विशेषतः वाईट हंगामात १९७१ मध्ये याची सुरुवात झाली. तथापि, त्याच्या मर्यादित व्यक्तीमुळे आणि त्याच्या विविध संघटनात्मक आणि प्रशासकीय कमतरतांमुळे बेराजगारीच्या समस्यांमध्ये फारसा फरक पडला नाही. ग्रामीण काम कार्यक्रमानंतर विशेष रोजगार कार्यक्रमांची मालिका आली. या मालिकेतील मुख्य कार्यक्रम खालीलप्रमाणे होते.

१. एप्रिल १९७१ मध्ये ग्रामीण रोजगाराची धडक योजना (CSRE) सुरु करण्यात आली.
२. एप्रिल १९७७ मध्ये कामाच्या बदल्यात अन्न (FFW) कार्यक्रमाचा प्रारंभ करण्यात आला.
३. एप्रिल १९८९ मध्ये जवाहर रोजगार योजना (JRY) सुरु करण्यात आली.
४. २००१ मध्ये संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना (SGRY) सुरु करण्यात आली.
५. २ ऑक्टोबर १९९३ रोजी रोजगार हमी योजना (EAS) सुरु करण्यात आली.
६. २००५-०६ मध्ये राष्ट्रीय कामाच्या बदल्यात अन्न (NFFW) कार्यक्रमाचा प्रारंभ करण्यात आला.
७. २००६ मध्ये महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम (MNREGA) हा कायदा करण्यात आला. त्यानंतर आधीचे सर्व ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम त्यामध्ये सामाविष्ट करण्यात आले.

५. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम (MNREGA) २००६ :

५ सप्टेंबर, २००५ रोजी कायदेशीर चौकट व हक्क आधारित दृष्टिकोनातून महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (MNREGA) अधिसूचित करण्यात आला. ज्या ग्रामीण कुटुंबातील प्रौढ सदस्य अकुशल अंगमेहनतीचे काम करण्यास स्वेच्छेने तयार असतील त्यांना एका वित्तीय वर्षामध्ये निदान १०० दिवसांचा हमीपात्र वेतन रोजगार प्रदान करून उपजीविका सुरक्षा वाढविण्याचे ध्येय आहे. २ फेब्रुवारी, २००६ रोजी पहिल्या टप्प्यामध्ये या कायद्यात २०० जिल्हांचा समावेश झाला आणि पुढील टप्प्यामध्ये देशातील सर्व

ग्रामीण जिल्ह्यांचा त्यामध्ये समावेश करण्यात आला. वित्तीय वर्ष २०१३-१४ मध्ये २२.०२ दशलक्ष व्यक्ती दिवसांच्या रोजगार निर्मितीसह या योजनेने सुमारे ४७.९१ दशलक्ष कुटुंबांना रोजगार दिला. ज्यासाठी रु.३८,६७२ दशलक्ष खर्च करण्यात आला. सरासरी वेतनदर २००६-०७ मध्ये दिवसाला रु. ६५ होता जो २०११-१२ मध्ये रु. ११५ करण्यात आला. (कृषी विकास मंत्रालय, वार्षिक अहवाल २०१४-१५).

या योजनेतील महिला कामगारांनी ३३ टक्केची किमान वैधानिक आवश्यकता मागे टाकली आणि राष्ट्रीय पातळीवरही सहभागात वाढ झाली असल्याचे प्रचलानातून सूचित होते. प्रारंभापासून दरवर्षी महिलांचा सहभाग सुमारे ४८ टक्के वाढला आहे. मनरेगा हा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचा पहिला असा कायदा आहे, जो अभूतपूर्व प्रमाणात वेतन रोजगाराची हमी देतो. या कायद्याचे प्राथमिक उद्दिष्ट ग्रामीणभागातील वेतन रोजगाराची मागणी पूर्ण करण्याचे आहे. कायद्यांतर्गत परवानगी असलेली कामे दीर्घकालीन दारिद्र्याची कारणे संबोधित करतात. जसे की, दुष्काळ निर्वर्णीकरण आणि जमिनीची धूप ज्यामुळे रोजगार निर्मिती शाश्वत राहिल.

पंचायतीराज संस्थासारख्या स्थानिक शासन संस्थांना महत्वपूर्ण भूमिका देऊन विकेंद्रीकरणस बळकटी देण्यासाठी आणि लोकशाही प्रक्रिया सखोल रुजविण्यासाठी हा कायदा साधन आहे.

मनरेगा कायद्याची ठळक वैशिष्ट्ये :

- हक्क आधारित चौकट : ज्या ग्रामीण कुटुंबातील प्रौढ सदस्यांची अकुशल, अंगमेहनतीचे काम करण्याची तयारी असेल त्यांच्यासाठी.
- कालमर्यादा हमी : १५ दिवसांच्या रोजगाराची तरतूद, अन्यथा बेरोजगारी भत्ता द्यावा.
- प्रत्यक्ष मागणीनुसार : प्रत्येक कुटुंबासाठी एका वित्तीय वर्षामध्ये १०० दिवसांपर्यंत रोजगार
- कामगार केंद्रित कामे : ग्रामपंचायतीच्या परवानगी मिळालेल्या कामासाठी मंजूर आणि साहित्याचे गुणोत्तर ६०:४० कंत्राटदार / यंत्रसामग्री नाही.
- विकेंद्रित नियोजन
- कामाची शिफारस करण्यासाठी ग्राम आभास
- ग्रामपंचायतीने करण्याच्या कामांपैकी निदान ५० टक्के कामांची अंमलबजावणी.
- नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखरेखीमध्ये पंचायतराज संस्थांची प्रधान भूमिका.
- कामाच्या जागेवरील सुविधा : पाळणाघर, पिण्याचे पाणी, प्रथमोचार आणि शेड कामांच्या जागी प्रदान केली जाते.
- महिला सबलीकरण : निदान एक तृतीयांश लाभार्थी या स्त्रिया असल्या पाहिजेत. मणिपूरमध्ये महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्यांतर्गत संरक्षण भिंत बांधली गेली.
- पारदर्शकता आणि जबाबदारी : भिंतीवर माहिती लिहिणे, नागरिकांसाठी माहिती फलक लावणे, व्यवस्थापन माहिती प्रणाली आणि सामाजिक लेखपरीक्षणाद्वारे सर्व माहिती उघड करणे.
- निधी : अकुशल वेतनांसाठी १०० टक्के आणि कुशल, अर्धकुशल वेतन आणि साहित्यासाठी ७५ टक्के खर्च शासनाद्वारे केला जातो. आणि २५ टक्के कुशल, अर्धकुशल वेतन आणि साहित्याच्या खर्चाचे योगदान राज्यांद्वारे केले जाते. याशिवाय कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी केंद्राकडून ६ टक्के प्रशासकीय खर्च उचलला जातो.
- गरिबांचे वित्तीय समावेशन : संस्थात्मक खात्याद्वारे वेतन प्रदानाच्या सार्वत्रिक प्रणालीच्या दृष्टिकोनातून सर्व राज्यांना टपाल

कार्यालयाचे आणि बँक खात्यांद्वारे वेतनाचे वितरण करण्याची शिफारस केली आहे.

६. प्रधानमंत्री जनधन योजना (PMJDY) :

प्रधानमंत्री जनधन योजनेची सुरुवात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २८ ऑगस्ट, २०१४ रोजी केली. १५ ऑगस्ट, २०१४ रोजी आपल्या पंतप्रधानपदाच्या कारकीर्दीतील पहिल्या स्वातंत्र्यदिनाच्या भाषणात त्यांनी ही घोषणा केली. या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट भारतातील सर्व नागरिकांना विशेषतः समाजातील आर्थिकदृष्ट्या वगळलेल्या गटांना अर्थात, दुर्बल घटकांना आणि कमी उत्पन्न गटांना बँकेतील बचत/ठेवखाती, वित्तप्रेषण सेवा, कर्ज, विमा, निवृत्तीवेतन या वित्तीय सेवा परवडणाऱ्या दरामध्ये उपलब्ध करून देण्याचे आहे. ही योजना भारत सरकारच्या वित्त मंत्रालयातील, वित्तीय सेवा विभागाद्वारे प्रशासित केली जाते.

जनधन योजनेची फलनिष्पत्ती :

ऑक्टोबर २०१५ पर्यंत १९६.० दशलक्ष खाती उघडली गेली आहेत. आणि त्यांची एकूण शिल्लक रु. २८०.१२४ अब्ज आहे. (४.२ अब्ज यूएस डॉलर). उद्घाटनाच्या दिवशी या योजनेत १५ दशलक्ष बँक खाती उघडली गेली. जे गीनीज वर्ल्ड रेकॉर्ड आहे. उघडलेल्या एकूण खात्यांपैकी १९५.५ दशलक्ष खाती ही 'ग्रामीण खाती' होती. 'मूलभूत बँकिंग खात्यांनी' सुरुवात करून सहा महिन्यांमध्ये रु. ५,००० ची अधिकर्ष सुविधा आणि रु. १,००,००० चे अंगभूत अपघाती विमा संरक्षण असलेले रुपे डेबिट कार्ड आणि रुपे किसान कार्ड यासह 'बँकिंग' सुविधामध्ये सर्वत्र प्रवेश देण्याच्या ध्येयाने ही योजना सुरु करण्यात आली. पुढील टप्प्यात सूक्ष्म विमा आणि निवृत्ती वेतनही समाविष्ट केले गेले.

निष्कर्ष व शिफारसी :

- १९७३-७४ च्या तुलनेत २०१४-१५ मध्ये भारतात दारिद्र्यामध्ये घट झाल्याचे दिसून आले आहे. कारण १९७३-७४ मध्ये एकूण दारिद्र्य ५४.९० टक्के होते ते २०१४-१५ मध्ये २१.६ टक्के एवढे झाले आहे.
- देशात वर्तमान काळात सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे ६.५२ कोटी दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना अन्नधान्य पुरवठा करण्याचे कार्य केले जाते. भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या २१.६ टक्के लोकसंख्येला याचा लाभ मिळत आहे. कोरोना काळात या मदतीमध्ये शासनाने वाढ केली पाहिजे.
- ग्रामीण जनतेला आवश्यक ते काम व कामाच्या बदल्यात धान्य मिळाल्याने त्यांचे आर्थिक जीवनमान उंचावण्यास सार्वजनिक वितरण प्रणाली सहाय्यभूत ठरली आहे.
- धान्य गळतीमध्ये उत्तरप्रदेशची स्थिती खूप वाईट आहे. त्यापाठोपाठ बंगाल, मध्यप्रदेश, आसाम, राजस्थान आणि महाराष्ट्राचा क्रमांक लागतो. या गळतीबाबत शासनाने काही उपाययोजना केल्या पाहिजे. शेवटी चांगले शासन हेच या समस्येचे एकमेव उत्तर आहे.
- मनरेगा कायद्यामुळे ग्रामीण कुटुंबांच्या मासिक दरडोई उपभोग खर्चामध्ये ठळकपणे वाढ झाल्याचे दिसून आले आहे. या कायद्याचा अजून एक सकारात्मक परिणाम म्हणजे, पारंपरिक स्त्री-पुरुष वेतनातील भेदभाव दूर झाला आहे. एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी कामासाठी मजुरांचे स्थलांतर थांबले असल्याचे दिसून आले आहे. सरकारने अशा योजनांना प्रोत्साहन देवून निधी वाढविला पाहिजे.
- प्रधानमंत्री जनधन योजना ही ग्रामीणभागातील लोकांचे वित्तीय समावेशन करण्यासाठी आतापर्यंत राबविण्यात आलेल्या योजनांपैकी सर्वात महत्त्वाची योजना ठरली आहे. कारण

ऑक्टोबर २०१५ पर्यंत या योजनेतून उघडलेल्या एकूण खात्यांपैकी ९९ टक्के खाती ही ग्रामीणभागातील असल्याचे दिसून आले आहे. शासनाने अशा योजनांद्वारे खाती उघडून वित्तीय समावेशन वाढविले आहे. परंतु, फक्त खाते उघडून चालणार नाही, तर त्या खात्यावर व्यवहार करण्यासाठी ग्राहकांना वित्तीय साक्षर करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी बँकांच्या माध्यमातून शासनाने वित्तीय साक्षरतेविषयी विविध प्रायोगिक कार्यक्रम हाती घेतले पाहिजेत.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. कटारसिंह आणि अनिल शिसोदिया. (२०१७). ग्रामीण विकास. सेज पब्लिकेशन इंडिया प्रा.लि, नवी दिल्ली.
२. सुनिल नरवडे. (२००४). महाराष्ट्रातील कृषी व ग्रामीण विकास : एक चिंतन. कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
३. अभिजीत व्ही. बॅनर्जी आणि एस्थर डुप्लो. अनुवाद : अतुल कहाते. जून (२०२१). गरिबीचे अर्थकारण. श्री. जे. प्रिंटर्स प्रा.लि, पुणे.
४. रघुराम जी. राजन. अनुवाद : अजित ठाकूर. (२०१९). आय डू व्हॉट आय डू. मंजुल पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
५. डॉ. निर्मल भालेराव. (२०११). भारतीय अर्थव्यवस्था. निराली प्रकाशन, पुणे.
६. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल - २०१४-१५.
७. पुरोहित वसुधा. (२००८). भारतीय अर्थव्यवस्था. शशिकांत पिंपळापुरे. विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
८. वि. म. दांडेकर आणि निलकंठ रथ. (१९७९). भारतातील दारिद्र्य. समाज प्रबोधन संस्था, पुणे.
९. महाराष्ट्र शासन मनरेगा. वार्षिक अहवाल : २०१६-१७.